

Имаханбет Райхан

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің доценті,
филология ғылымдарының кандидаты

Алматы қ., Қазақстан

e-mail: rai_im@mail.ru

**АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ МҰРАСЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ: ДЕРЕК ПЕН
ДӘЙЕК**

Мақалада ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсынұлы мұрасының зерттелуі қарастырылған. Қазақ тілі мен оның асыл сөзін, яғни сөз өнерін пән ретінде ғылыми жүйеде негіздеген ғалым шығармашылығының өз заманында айналымға түсуі сөз болады.

Түйін сөздер: Ұлттық тіл, мемлекеттік тіл, ресми тіл, іс қағаздарын жүргізу тілі, көсемсөз тілі, құжатнама тілі, Алаш тағылымы, ұлт ұстазы т.б.

Бұл күні тәуелсіз мемлекет болып танылған Қазақстанның *өткені, бүгіні, келешегі* туралы Елбасы Нұрсұлтан Назарбаевтың айтқан айшықтары аясында халқымыздың іргелі ел болып қалыптасуында ерен еңбек еткен тұлғалардың аяулы есімдері алтын әріптермен жазылып, Отан тарихынан өздерінің тиісілі орнын алуда. Жүзжылдықтар тоғысында тәуелсіз елінің тарапынан Қазақ тіл білімі мен әдебиеттану ғылымының негізін қалаушы, реформатор-ғалым, қоғам және мемлекет қайраткері Ахмет Байтұрсынұлы «*Ана тілдің айбары*» омырау медалі және «*Ғасыр саңлағы*» алқа белгісімен марапатталды. Ғалым есімі оралған 1988-ші жылдан, оның шығармалары қайта басылып, әрі тәуелсіздік кезеңнің ғалымдары танымдық алғысөздер жазып келеді. Сондай-ақ, филологтар, әдебиетші, тарихшы, заңгер, журналист, философ, педагог т.б. мамандықтары бойынша шығармашылығы, ағартушылық, қоғамдық және мемлекеттік қайраткерлігіне қатысты 50-ге жуық кандидаттық, 20-дан аса докторлық диссертациялар қорғалды. Әлбетте, бұл жазылған ғылыми зерттеулер біліктілігі жағынан өз салалары бойынша толық меңгерілген тақырыптар екені даусыз.

Тарихи тұлғаның шығармашылық мұрасын тікелей зерттеп, кемеңгердің кемел білім-ілімін келешек ұрпаққа таныту мақсатында жасалған жұмыстар легі өсуде. Ғалым мұрасы мен ғұмырына арналған бірнеше кітаптар жарық көрді. Атап айтсақ, тілші-ғалым Р.Сыздықова (Ахмет Байтұрсынов. 1990.-52 б.), Ахаңның немере інісі С.Кәкішев (Ахаң туралы ақиқат. 1992.-112 б.), Өзбекстан елінің ғалымы М.Д.Жусупов (Фонемография Ахмета Байтурсынова и фонология сингормонизма. 1995.-176 б.), физик-ғалым М.-Х.Сулейманов (Яркий носитель духа человечности. 1997.-18 с.), филолог-ғалым Байтелесова Ж. Негасимая звезда в плеяде казахской интеллигенции. 1998.-78 с., Публицистика Ахмет Байтурсынова. 1998.-78 с.), тілші, әдіскер-ғалым А.Қыдыршаев (Ахмет Байтұрсынұлының әдістемелік мұрасы. 1998.-132 б.), жазушы Б.Ілияс (Алтын бесік. 1998.-260 б.), ақын-журналист Н.Бектемісұлы (Ахмет ұшқан ұя. 2001.-128 б.), әдебиеттанушы-

ғалым А.Ісімақова (Возвращение плеяды. 2002.-294 с.), түркітанушы ғалымдар Ф.Ашнин, В.Алпатов, Д.Насилов (Репрессированная тюркология. 2002.- с.), жазушы Қ.Сәрсекеев (Ұлт ұстазы немесе Алаштың Ахметі жайлы ой-түйін. 2003.-80 б.), журналист-ғалым С.Оспанұлы (Ахмет өскен ақындық орта. 2004.-204 б.), әдебиеттанушы-ғалым Ө.Әбдиманұлы («Қазақ» газеті. 1993.-168 б., Ахмет Байтұрсынұлы: зерттеу-эссе. 2007.-296 б.), әдебиеттанушы Ұ.Еркінбаев («Әдебиет танытқыштың» теориялық негізі. 2008.-136 б.), Р.Имаханбетова Ғасыр саңлағы: Ахмет Байтұрсынұлының шығармашылық ғұмырбаяны. 2010.-304 б.), А.Ойсылбай (Ахмет Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқышындағы» сөз өнері мен поэтика мәселелері. 2015.-164 б.) т.б. тарихшы ғалымдардың көлемді тақырыпта қарастырған ғылыми зерттеулері бір төбе. Бұдан бөлек академик-ғалымдар: М.Қозыбаев, К.Нұрпейіс, З.Ахметов, З.Қабдолав, Р.Нұрғали, С.Қирабаев, Т.Кәкішев, К.Сағадиев, М.Жұрынов т.б. талдаған ғылыми зерттеу мақалалар қаншама десеңізші.

Мұрағат деректер бойынша қарастырсақ, ахметтанудың ғылыми тұжырымдалуы – 1919 жылдан басталады. Мәселен, өзге ұлт өкілдерінен 1919 жылы А.Н.Самойлович «Байтұрсынов Ахмет Байтұрсынұлы» деген ғылыми мақала жазса, кейін бұл үрдіс жалғасын табады [1]. Самойловичтің осы мақаласы кейін 1930 жылы А.Байтұрсынұлы түрмеде отырған тұста, Мәскеудің «Литературная энциклопедия» атты жинағының 1-томына кіреді [1, Б. 305-306]. Бір ғажабы, орыс ғалымдары арасында жеке адам баласының басында болып жататын түрлі қайшылыққа қарамастан, ғылымдағы жетістіктері жоғары бағаланған. Өз Отанымызда А.Байтұрсынұлының қазақ жұрты үшін жасаған жұмыстары қасақана «халық жауы» деп қараланып жатқанда, тағы орыс ғалымдары аталған жинақтың 1931 жылы жарық көрген 5-томына Қазақ әліпбиін «Байтұрсуновский алфавит» деп енгізеді [2, 23-б.]. Міне, нағыз ғылымдағы адалдық, ғылыми жетістіктің бағалануы!

1924 жылы Е.Д.Поливанов «Қазақ-қырғыздың жаңа (Байтұрсынов) орфографиясы» [3], 1928 жылы Н.Ф.Яковлев «Әліпби құрылымының математикалық жүйесі» туралы ғылыми мақалалар жазды [4]. 1974 жылы А.Н.Кононов «Байтұрсынов Ахмет Байтұрсынұлы» атты ғылыми анықтамалық-мәліметтер бергені тарихтан мәлім [5, 115-б.]. А.Самойлович мақаласында Ахметтің ғалымдық қайраткерлігін биографиялық анықтамалық шолуға сыйғызған, қазақ ғалымын: «...қазақ тілі орфографиясының реформаторы, қазақ грамматикасы және қазақ әдебиеті теориясының негізін қалаушы» деп жазды [1]. Осы ғылыми тұжырымды негізге алып, ахметтануды 1922 жылғы М.Дулатұлы мен Е.Омаровтың мақалаларынан да ертерек, 1919 жылдан бастаған дұрыс. Себебі, жоғарыда аталған А.Самойлович мақаласында Ахметтей қоғам қайраткерінің 1919 жылға дейін жасаған сан алуан жұмыстарын ғылыми анықтамалыққа сыйғызған. Зерттеуші мәліметіндегі: «көрнекті қазақ ақыны», «жорналшы», «педагог» деген танымдық сипаттаулар дәл сол уақытта қазақ ағартушысының атқарған негізгі жұмыстары болатын. Ал қазақ зиялылары тарапынан 1922 жылдан бастап зерттеліп, бағаланып жүрген «Қазақ» газеті туралы А.Самойлович «...

қазақ халқының қоғамы-мәдени санасын оятушы басылым» деп, айырықша атап айтты. Бұл күні әдебиеттану ғылымында «төлтума» деп тануды ұсынған «Қырық мысалдағы» қазақы сипат пен өрнекті тілді «...Байтұрсыновтың тілі лирикалық шығармаларында қарапайым, өзінің бай, көркем, поэтикалық мәнерімен ерекшеленеді» дейді. Міне, өзге ұлт өкілі орыс ғалымы берген нақты әрі құнды ғылыми тұжырымдаманың қазақ зиялыларынан 3 жыл бұрын айтылғанын мойындауға міндеттіміз [1]. Қорыта айтқанда, А.Самойловичтің сипаттамасы алғашқы танымдық ғылыми бағалау. Бұл – А.Байтұрсынұлының ғылымдағы қайраткерлігіне айтылған тұңғыш анықтама. Зерттеуші Ахаң туралы айшығын «қазақтың бірінші көрнекті лингвист-ғалымы» деп түйіндеген [1, Б. 305-306].

1924 жылы Қазақ әліпби жөнінде профессор Е.Д.Поливанов Ортаазия мемлекеттік университетінің бюллетінде жариялаған мақаласында: «...енді түзетуді қажет етпейтін, тарихи тұрғыдан алғанда кемелденген, жетілген ұлттық графика» - деп бағалайды [3, Б. 35-43]. Ғалымға берілген осы бағаны отандастары қалай қабылдады?! Бұл жөнінде тұлғаның рухани шәкірттері бір жыл бұрын, 1923 жылы М.Әуезов, Т.Шонанов, Е.Омаров мақалаларында осы емле туралы бірі: «...Ақаң түрлеген ана тілі» десе, екіншісі: «...Жаңа алфавит тіліміздің таза сақталуына, ...әлемдік мәдениетпен араласуға, ...халық мектептерінің өркендеу жолына алып адым жасағаны анық» деп, ал үшіншісі: «Қазақ әліпбиі» мен «Қазақ тілінің дыбыс және сөз жүйесі атты оқулықтарының өн бойына сыйғызған өзекті өзгерістерінің өзі қазақ грамматикасына бөлекше реңк әкелді» деп, өз тұсында қазақ жұртшылығы тарапынан зор қошеметтелгенін айтады.

1928 жылы Н.Ф.Яковлевтің «Математический формула построение алфавита» атты мақаласының мән-маңызын ашып, ғылыми айналымға түсіру – бүгінгі қазақ тілі ғылымындағы лингвист-ғалымдардың еншісіндегі міндет. Осы мақаланың Байтұрсынұлы әліпбиіне қатысты тұстарына тоқталсақ, мұнда зерттеуші Ахметтің әліпби түрлеу, түзу барысында «Үндестік заңын» толық сақтағанын, дыбыстарды жүйелеуде өте икемді қалып тапқанын айтады [4]. Жалпы, қоғам қайраткерінің өмірі мен қызметіне қатысты мақалалар өз елімізде негізінен, оның 50 жасқа толу мерейтойы қарсаңында жазылып, мерзімді БАҚ-та жарияланды. Мәселен, тұлғаға деген ең алғашқы құрмет 1922 жылы 2-тамызда Ташкенттегі Қырғыз-қазақ институтында алты алаштың баласы бас қосқан салтанатты жиында тұңғыш рет көрсетілген. Деректерге сүйенсек, А.Байтұрсынұлының Ташкентке сапарының басты мақсаты – Түркістандағы екі облыс Жетісу мен Сырдарияны Қазақстанға қосу болған. Бірақ сол жылғы Ташкент қаласында шыққан «Ақ жол» газеті бетіндегі «Лайықты қошемет» атты мақалада Ахмет Байтұрсынұлының іс-сапарынан гөрі, оның жеке басына көрсетілген ықылас, игі тілек туралы жазылғандығы айтылады [6]. Мақаланы 10-қыркүйекте Алматыда шығатын «Тілші» газеті қайта көшіріп басады. Аталған мақалаларды журналист-ғалым Т.Қожакеев пен әдебиеттанушы Д.Қамзабекұлы 1991 жылы кирилл жазуына түсіріп, ғылыми ортаға тың дерек әкелді. Әрине, ізденіс барысында бірлі-жарым кемшіліктер жіберіліп жатады. Мысалы, Т.Қожакеев «Тарихи

деректер бұрмаланбасын» (1991) мақаласында Д.Қамзабекұлының «Социалистік Қазақстан» газетінің 12-қаңтардағы «Лайықты қошемет» мақаласының қайта жарияланымдағы кеткен қателіктерге ескерту жасады. Атап айтсақ, материалдың орынсыз қысқартылуы, мақала соңындағы «А.Ж.» белгісінің автор ретінде дұрыс көрсетілмеуі. Жасалған ескерту еленіп, Д.Қамзабекұлы «Қазақ әдебиеті» апталығына «Ақаңның алдында» (1996), «А.Байтұрсынұлының Ташкентке сапары» (1997) мақалаларын жазды. Соңғы мақаласы жан-жақты талданып, 1997 жылы жарық көрген «Руханият» ғылыми зерттеуіне енді.

Асылы, мұрағаттағы деректерді сұрыптауда аса сақтық пен табанды ыждаһаттылықты басты нысанада ұстаған жөн. Мәселен, осы «Лайықты қошемет» атты мақаланы ғалым еңбектеріне жатқызып жүр. Нақтырақ, 2001 жылы «Ұлттың ұлы ұстазы» библиографиялық-анықтамалықтың 250-бетінде: «96-реттік нөмірде, яғни «Лайықты қошемет // Тілші. – 1922. 10 қыркүйек. Ташкенттегі қазақтарды көшіріп әкелу» деген көрсеткішпен А.Байтұрсынұлының еңбектері тізіміне енген. Бұл жаңсақ пайым. Өйткені, кітаптың 190-бетінде: «А.Байтұрсынұлының өмірі мен еңбектері туралы әдебиеттер» қосымшасының 362-реттік нөмірінде: «*Лайықты қошемет // Социалистік Қазақстан.-1991. 12 қаңтар. Бұдан 68 жыл бұрын. Материалды газетке әзірлеген Д.Қамзабекұлы*» деген мәлімет береді. Демек, қос материалдың аты айтып тұрғандай әрі басылым көру мерзімінің біркелкілігі, оның түрлі авторға тән еместігін айғақтайды.

Т.Қожакеевтің «Халқымен қайта қауышты қайран ерлер» мақаласында осы аталған материалдың, яғни ғалымға көрсетілген құрметтің зерттелуіне сүйенсек, мақала авторы А.Байтұрсынұлы емес, керісінше тұлғаға жасаған зор ілтифатты «Лайықты қошаметке» сыйғызған өзге қаламгер. Атын көрсетпеген. Мақалаға «Ш-н» деп қол қойған [6, Б. 191-205; 124, Б. 355-358]. Мақаланың авторы әлі күнге ашылмағанын әдебиетші Д.Қамзабекұлы «Мақала соңындағы «Ш-н» қаламгердің кім екендігін біле алмадық» дей келе, өз ой-тұжырымын: «*...1922 жылдың тамыз айында ташкенттіктер А.Байтұрсынұлын саясат адамы емес, ғалым ретінде қарсы алды. Бұл қазақ ғылымының абыройының артқандығын көрсетеді. ...сапарында А.Б. Түркістандағы екі облысты Қазақстанға қарату мәселесін тиісті орындарда сөз еткен де болуы керек. Бұл қосылудың қажетті екенін зиялыларға дәлелдеген де шығар. Бірақ, ол жағы «Ақ жол» газетінде жазылмапты. Қалай дегенде де газет А.Байтұрсынұлын ғалым есебінде және бір мәшһүр етуді көздеген тәрізді*» - деп қорытады [7]. Зерттеушінің айтуынша, Мәскеудің «Әдебиет энциклопедиясы» басылымына «Абай мен Ахмет» туралы деректі Смағұл жіберген. Әдебиетшінің пайымына сүйенсек, «*...С.Сәдуақасұлы А.Байтұрсынұлының тұлғасын – ұлт руханиятына сапалы өзгеріс әкеліп отырған жаңа кезең, тарихи асу деп санаған*» дейді. Баяндама туралы танымын «*ғылыми айналымға түспеген (түсу бұйырмаған), жұқанасы жазушы, санаткерлердің естелігінде қалған А.Байтұрсынұлының елу жылдық мерейтойында жасаған С.Сәдуақасұлының «Ақаңның алдында» атты баяндамасы – Кеңес*

тұсындағы «инерциялы азартушылықтың» бағдарламасы (Ахмет програмды – «жосық» депті) сынды еңбек болған» деп жазады. Баяндаманың түпнұсқасы әлі күнге табылмады [7, Б. 99-107].

Тарихи баяндама хақында қазақ әдебиетінің көрнекті өкілдерінің бірі С.Мұқанұлының «...Садуақасұлы Байтұрсынұлын мақтай жөнелмей, сатылап жетті. Оның баяндауынша қазақ халқының бес көсемі бар, олар: Кенесары, Шоқан, Ыбырай, Абай, Ахмет. Смағұлдың «сатылауына» негіз бар болатын. Хан Кене – тәуелсіздік үшін күресте мойымаған, рухы жеңілмеген қайраткердің, Шоқан, Ыбырай, Абай – күрескер рухты қағазға түсіре алған, дара шапса да жалғыздығын білдірмеген, халқының намысы болып жанған азартушылардың, Ахмет қателіктен сабақ алған толқынның, білім мен бірлікті, білік пен байыпты қатар ұстаған зиялылардың рәмізі еді. Сондықтан С.Садуақасұлы «сатысын» – жүйелеу деп қараған орынды» деген пікір айтқанын жазады Д.Қамзабекұлы талдау мақаласында [7].

Қазақ зиялыларының көзін көріп, сөзін естіген Ғ.Ахмедов «...осы баяндамада С.Садуақасұлы Ахаңның өмірі мен ғылыми, әдеби еңбектері жайында өте мазмұнды пікірлер айтты» дейді [8, Б. 23-37]. Сол 1923 жылғы Ахаң арналған жиынның бас-аяғына дейін түгел қатысқан Ғалым ағай: «...жиында кейбіреулердің аузынан айтылып жүрген өрескел жағдайдың» болмағанын, өзінен басқа Қ.Бадыровтың қатысқанын, әрі оның сөзін растайтынын айтады. «С.Садуақасұлы Ахаңды замандасымыз ғой» деп өз қатарымызға қойып, өзімізбен теңестіріп қарауға болмайды. Бұл кісі «қазақ халқының алғашқы алфавитін жасап берген, бұрын әркім қалай болса, солай жасап жүрген емлемізді түзеп, бүкіл халқымызға ұстаз болған адам. Сондықтан бұл кісіні ұстасымыз деп қарап, өзімізден әлдеқайда жоғары ұстап, қадірлей білуіміз керек деп қорытындылады сөзін» дейді әдебиетші-ғалым Ғ.Ахмедов [9, Б. 32-33].

Ахмет Байтұрсынұлы мен оның серіктеріне Ташкенттік зиялылар тарапынан қонақасы берілгені, бұл рәсімнің тойдан гөрі, ойдың мерекесі болғаны жөнінде «Ақ жол» газетінің тілшісі: «...Банкетте жеті түрлі халықтың адамы болды: қазақ, қырғыз, өзбек, тәжік, ноғай, орыс. Қонақта болғандар әр елдің ...өкілетті елшілері хүкімет мүшелері, профессорлар, білім комиссиясы һәм газет басқармасы сықылды мекемелердің адамдары» - деп жазады [9, Б. 193-196.]. Түркістандық И.Табынбаев қайраткердің өмір жолы, ортасы, шығармашылығы жөніндегі баяндамасын газет уәкілі түгелдей хатқа түсірген. И.Табынбаевтың лебізіндегі: «...Ахмет ағай қазақ халқының бірінші мұғалімі, ұстазы. Бірінші рет басталған, бұрын ешкім ескермеген жұмыстың (...) ауыртпалығы Ахаңның басына түсті. Бірақ Ахаңның қайраты таспаса, қайтпады, ақылы аспаса, саспады. ...тізесін түрменің терезесіне үстел қып, Ахаң қаламын тартпай жазумен болды» деген жүрекжарды ілтифаттарынан замандастарының А.Байтұрсынұлын зор құрмет тұтқанын көреміз. Қоғам қайраткерінің ерекше қасиеттерін даралай көрсетіп, жеке-жеке атап көрсетеді: «1).Қазақтың әдеби тілінің негізін салушы. Қазақты «А» деп бастап оқытып, надандықпен күресуші бірінші ұстазымыз; 2).Оқу ісіне, жазуға жаңалық кіргізген данамыз; 3).Патша үкіметінің зұлым

саясатымен күресіп, қарсы пікірін таратқан қаһарманымыз; 4).Қазақ халқының қай жағынан болса да көсемі» деп, танымдарын «Ақ жол» үнқағазында паш ете отырып, Ахметті «темірқазыққа» теңеген [9, 103-б.].

1922 жылы Орынборда шыққан «Қазақ өлкесін зерттеу қоғамы еңбектері» басылымында М.Дулатұлының «А.Байтұрсынұлы Байтұрсынов», Е.Омаровтың «А.Байтұрсынұлының ғалымдық қайраткерлігі» мақалалары жарияланған. Бұл материалдардың 1922 жылы жариялануы кездейсоқтық емес еді. Қос мақаланың кейін А.Байтұрсынұлының өмірі мен шығармашылығына қатысты жазылған зерттеулерге негіз болғанын айту ләзім. Шындығында, ахметтану мәселесінде – М.Дулатұлы мен Е.Омаровтың мақалалары дереккөзі болған. Мәселен, Мәскеулік басылымдар: «Әдеби энциклопедия» мен А.Кононовтың түркітанушылар сөздігіндегі сілтемелік көрсеткіш соның айғағы. Және Е.Поливанов, Н.Яковлевтердің зерттеулеріне де осы материалдар негізгі болғаны дәлелдеуді қажет етпейді. Бұл деректер отандық ғалымдардың да еңбектерінде кеңінен пайдаланып жүргендігі баршаға аян.

Әдебиетші академик Р.Нұрғали «...алаштың екі алып азаматы Ахмет Байтұрсынұлы мен Міржақып Дулатұлы ауылдас, аталас, ең бастысы бұлардың ұлы күрес жолындағы рухани туыстығы – қазақ тарихындағы қымбат та қастерлі беттердің бірі» деп бағалайды [10, Б. 12-35]. Ол М.Дулатұлын – ахметтанудың негізін салушы, «Міржақып – алғашқы ахметтанушы» деген тұжырым жасады. Әлбетте, М.Дулатұлы қазақ ортасынан шыққан бірінші ахметтанудың негізін салушы екені даусыз. Ал Міржақыптың алдына одан бұрын Ахмет туралы жазған А.Самойловичті шығарсақ, мұнан Міржақыптың ахметтанушылығы төмендемейді. М.Дулатұлының очеркімен қатар, Е.Омаровтың мақала жазғаны аталғаны болмаса, ғылыми ортада қажетті дәрежеде талданып, таратылмай келеді.

Е.Омаров «Ахмет Байтұрсынұлының ғалымдық қайраткерлігі» деген мақаласында қайраткерді «...күллі қазақ даласы біледі, оның талантын жоғары бағалап құрмет тұтқанымен, бәрібір оны дұрыс түйсініп бағалай білмейді» деп жазады [11, Б. 26-38]. Елдес Ахметтің қазақ грамматикасына ерекше өзгерістер кіргізіп, баға жетпес жаңалық әкелгенін қазақ жұртының санасы әлі түсініп те, түйсініп те болған жоқ. Мейлі Байтұрсынұлының қаламынан ертеден келе жатқан қазақ тілінің ережелері қамтылған қағидалар мен көп томдықтар жазылмаса да оның «Қазақ әліпбиі» мен «Қазақ тілінің дыбыс және сөз жүйесі» оқулықтарының өн бойына сыйғызған өзекті өзгерістерінің өзі, қазақ грамматикасына бөлекше реңк әкелгенін тілші-мамандарға ғылыми жүйеде талдауы арқылы түсіндіреді. Қазақ грамматикасында ертеде қаншама оқулықтар жазылса да, олардағы өзгерістердің аңғарылмайтынын, ислам дінімен кірген араб жазуының қадимшеленген нұсқасының да қазақ дыбыстарының ерекшеліктерін қамти алмағанын айтады. Ал Ахметтің көлемі шағын ғана оқулықтарына аз сөзбен, саз жүйені сыйғызған жаңалығы, реформатор тарапынан түрленген қосар дыбыстардың қазақ тіліне тән түрлі дыбыстарды дәл бере алатынын нақты деректермен көрсетеді.

Ғалымның үзеңгіліс замандасы Т.Шонанұлы да 1923 жылы тұлғаның ғылыми қайраткерлігі туралы «Ахмет Байтұрсунович Байтұрсынов в области народного просвещения и литературы» деген ғылыми мақала жазған. Мақала жарияланбаған. Т.Шонанұлының қолжазбасын мемлекет мұрағаттың қорынан алып, жұртшылыққа ұсынған мұрағат қызметкері әрі филолог Б.Байғалиев. Оның дайындауындағы материал 1992 жылы жарық көрді. Деректі мақаланы «Әдеби мұра» ретінде ұсынған «Жұлдыз» журналы редакциясы: «...*Оқырман назарына ұсынылып отырған мақала 1923 жылы Ахмет Байтұрсыновтың 50 жасқа толған мүшелтойына арнап жеке кітап ретінде шығару мақсатымен орыс тілінде жазылған. Бірақ жарық көрмеген. Мақала қолжазбадан аударылып беріліп отыр. Қолжазбаны Қазақ ССР Мемлекеттік Орталық архивінің №544 қорынан алып жариялауға дайындаған – Бейсенбай Байғалиев*» деген маңызы зор мәлімет береді [12, 123-б.]. Осы ақпараттық мәлімдемеде біріншіден, 50 жасты «мүшелтой» деп жаңылысады, бұл негізінен мерейтой. Мұсылмандардың жыл қайыруына сүйенсек, алғашқы мүшел – «13 жас», осыған 12-ні еселеп отырасыз. Сонда келесі мүшел – «25, 37, 49» болып жалғаса береді. Мақаланың қолжазбадан дайындалғаны айтылғанымен, түпнұсқаның тағдыры туралы ақпарат бермеген... «Ахмет Байтұрсынұлы халық ағарту және әдебиет саласында» деп аталатын бұл мақаланың ғылыми ортаға беретін жаңалықтары аса құнды. Лингвист Т.Шонанұлының мақаласындағы ерекшелік – А.Байтұрсынұлының өлеңдерінен алынған үзінділердің орыс тіліне аударылуы мен олардың шығу тарихына түсінік талдау беруі. Сондай-ақ, тұлғаның қазақ халқына жасаған қызметі туралы: «...*қиын кезеңде Ахмет алғашқы болып дауыс көтеріп, қазақ мектебін бір жағынан, дүмше молдалардан, екінші жағынан патша миссионерлері ықпалынан құтқару үшін қызмет етті*» - деп жазады [12, 125-б.]. Оның тіл саясатында кеменгер күрескер екені және қазақ үшін жаңа әліпбиді тұңғыш рет түрлеп-түзудегі ірі құбылыстың тізгінін ұстағанын ғылыми тұрғыдан дәлелдейді. Т.Шонанұлы жаңа әліпбидің ерекшеліктерін былайша жіктейді: «Біріншіден, А.Байтұрсынұлы әліпбиі тіліміздің таза сақталуына. Екіншіден, әлемдік мәдениетпен араласу жолын жеңілдетуі. Үшіншіден, халық мектептерінің өркендеуіне алып қадам жасағаны анық» деп жазады. 1915-1916 жылдары Түркі халқының тілі таласқа түскенде Ахметтің ана тілімізді қорғап, «Шекіспей, бекіспейді» мақаласы мен «Туған тілім» деген өлең жазғанын айтады. Ғылыми талдауында мақала мен өлеңнен үзінділер келтірген.

1998 жылғы «Қазақ» газеті басылымында «Шекіспей, бекіспейді» деген мақала мен «Туған тілім» атты өлеңнің 1916 жылы «Қазақ» газетінің 167-санында жарық көргенін, мақаланың авторсыз, ал өлеңнің «Байқаушы» деген бүркеншек есіммен берілгені туралы қысқаша ақпараттық мағлұмат берілген [13, Б. 505-524]. Мақала жинақтың 265-267-беттерінде беріледі, өлең мәтіні қарастырылмаған. Ғылыми зерттеулерді сараптау барысында «Туған тілім», «Дағдарыс» атты өлеңдері жөнінде әдебиетші Б.Байғалиевтің 1989 жылы «Жетісу», «Коммунизм таңы» облыстық газеттерде танымдық мақалаларын кездестірдік [13]. Өлеңдер Ахметтің аты ақталғаннан кейін жарияланғанына

карамастан, алғашқы қайта жарық көрген 1989, 1991 жылдардағы әдеби шығармалар жинағына енбеді.

Т.Шонанұлының мақаласы – ғалымның 125 жылдық меретойына орай шығарылған «Ұлттық рухтың ұлы тіні» атты ғылыми жинақта: «*Мақала әуелгі, орыс тіліндегі нұсқасында тұңғыш жарияланып отыр. Қолжазба – Қазақ КСР Мемлекеттік Орталық архивінен алынды: №544 қор, 1-тізбе, 104-б*» деген ерекше-ескертумен жарияланды [13, 39 б.]. Осы жерде назар аударатын жайт: осындай сілтемені Б.Байғалиев 1995-ші жылы «Санат» баспасынан, тарих ғылымының докторы, профессор Қ.Тәкеновпен бірге дайындап шығарған Т.Шонанұлының «Жер тағдыры – ел тағдыры» атты қайта басылған кітабының 216-бетінде: «Т.Шонанұлының мақалалары» атты хронологиялық тізімде де 6-реттік кезекте айырықша атап өтеді. Мұнда «104-б» дегеннің орнына «іс» деп көрсеткен. Көрсетілген сілтемелер бойынша қолжазбаның түпнұсқасымен танысу үшін ҚР ОММ-ның «544-қор, 1-тізбе, 104-б.»-ке сұраныс жасағанмызда, папкінің бос екендігі анықталды. Құнды дерек қолды болған. Өкініштісі, тарихи деректі құжаттармен танысуда мұндай «суыққолдылық» жиі кездеседі. Мұндай келеңсіздіктің белең алуы ұлттық мәдени болмыстың төмендігінен. Болмаса «менде ғана болсын» деген мешеуліктен туған пендешілік. Басқаша теңеу жоқ. Осыған ұқсас ахуалдар Республикалық ұлттық кітапханада да орын алған. Мәселен, «Байтұрсынов Ахмет түрмеде жатқанда чекіспен әңгіме» атты мақаламен танысу үшін «Торғай таңы» газетінің 6-шы маусымдағы 85-ші нөмірін, 1991 жылғы тікпені көтерткенімізде «сұраныс жасаған нөмір» орнында жоқ болды. Н.Машақанованың «Байтұрсын мен Ақтас» деген мұрағат құжаттарын сөйлеткен деректі мақаласын мемлекеттік мұрағаттағы тарихи деректермен салыстыра оқу үшін «Жұлдыз» журналының 1990 жылғы 10-нөмірінің 200-203-беттерінің қырқылғанын көріп, қатты қынжылдық. Мұндай дөрекі өрескелдік – адамдардың адалдығының кемдігі, мәдениетінің жадаулығы.

Мәселен, «Туған тілім» атты өлеңнің Т.Шонанұлы мақаласында берілетін алты жолды, яғни, «*Кенің бай, келімің мол туған тілім, Дыбыстың сөз теріп буган гүлін. Қайырған қайдағыны жүйрік ең сен. Мен ... құтыла алмас құсам білім. Мен болман болдырамын татар десең, Мен жатпан босағанда жатар десең*» деген үзінді 1916 жылғы нұсқамен салыстырғанда өлеңнің бірінші шумағы мен соңғы шумағының екі жолы қамтылғаны анықталып, бұл өлеңнің авторы бір адам екені белгілі болды. Өлеңді 1989 жылы Б.Байғалиев бірнеше рет БАҚ-та жариялады.

Орыстілді ортаға (аудиторияға) ұғынықты болсын деген ниетпен осы өлеңді Т.Шонанұлы былай аударған: «*...Богат и гибок мой родной язык, Звуки образуют чудный букет слов. Ты быстр, обгоняешь бегунов, Ты несешь нам культуру. Тебя ничем не заставить отатариться, Тебя не заставить валяться в передней*». Салыстырып-сараптауда бірінші шумақтың 4-тармағындағы оқылмай көп нүкте қойылған екінші сөздің «*тосып*» деген сөз екенін, жетінші шумақтың 2-тармағындағы «босағанда» деген сөздің «*бір бөлмеңде*» деп жазылғанын анықтадық. Дегенмен, бұл болмашы өзгерістер өлеңнің мазмұнына нұқсан келтірмейтінін, қайта «босағанда» деген сөздің

мәндірек, тіпті ұйқас буын болып, жатық оқылатынын аңғардық. Т.Шонанұлы бұл сөзді «жуан буын» жасау үшін әдейі өзгертсе керек. «Алмастың ажарын алмас ашады» деген ғұлама Гейнениң ғибратына жүгінсек, Телжанның – Ахметті, Ахметтің – Телжанды «түзетулері» өте жарасымды емес пе?! Телжанның осы арнау-мақаласы бүгінгі тәуелсіздік кезеңнің әдебиеттану ғылымындағы қалыптаса бастаған ахметтанудың бағыт-бағдарларын анықтауда, нағыз көмекші. Сондықтан «Т.Шонанұлын ахметтанушылардың бірегей білгірі» деп тануымыз орынды.

1923 жылы тұлғаның 50 жасқа толу мерейтойына орай, С.Сейфуллин, М.Әуезовтер мен «Ақ жол» газетінің басқармасы тарапынан танымы терең құттықтау мақалалар жазғаны, бұл мақалалардың ахметтану мәселесінде үлкен рөл атқарғанын, бүгінгі ғалымдар зерттеу еңбектерінде таратып талдап, жазып жүр. Мақалалардың құндылығы соншалық, бірнеше рет басылым көргенін атасақ та жеткілікті. Осы материалдардағы мәліметтерді негізге алушылар А.Байтұрсынұлының туған жылын «1873» деп жүр. Естелік-мақалалардың берері мол, тағылымы терең екенін теріске шығармаймыз. Бірақ онда келтірілген датаны «қатып қалған қағидалар» көзіне айналдыру, оны кейінгі жинақтарда үнемі негіз етіп алу – бүгінгі жетілген ғылымдағы жетістіктерге «мін» болып тиетінін аңғару, оны ғылыми ортаға аңғарту, тіпті «терісті терістеу» заңына сүйеніп, ақиқатын айту – зерттеудің міндеті. Өйткені, тәуелсіздіктің арқасында «көмбеде» жатқан мұрағаттармен танысу мүмкіндігі туды?! Ал тарихи деректердегі құнды құжаттар мен соны айғақтарды сөйлету де – ең өзекті мәселе.

Жоғарыда аталған ғылыми зерттеулер мейлі арнау мақалалар болсын, қазақ тілі деген үлкен ұғымды, бір ұлттың ылқым заманнан келе жатқан атауын қасақана ысырған «саясаттан» тайсалмаған тұлғаның туындыларын қамтыған теңдесі жоқ материалдар. Бұл мақалалардың мәтініне қайта үңіліп, мазмұнына тереңдер болсақ, ахметтану мәселесіндегі тұлға келбетін байыта түсері сөзсіз. Сонымен, А.Байтұрсынұлытанудағы негізгі бағытты бірнеше салаға бөлуге болады: қазақ тіл білімі, әдебиеттану, педагогика, тарих, заң, философия, экономика, экология, көсемсөз салалары т.б. Осылардың ішінде Қазақ филологиясының әдебиет кафедраларында ғана ахметтану ілімі факультатив ретінде оқытылып жүр. Жалпы, аталған салалар бойынша жазылған еңбектер легі жеткілікті, ендеше ахметтану курсы ЖОО-да міндетті пән ретінде оқытатындай зерттеу жұмыстарының қоры жинақталды.

Алаш арыстары ақталғаннан кейін шығармалары қайта басылып, әдебиеттану ғылымына «Алаш әдебиеті» деген үлкен арна қосылды. Осыдан бастап А.Байтұрсынұлының ғұмырбаянын, шығармашылығын тану, оны келер ұрпаққа таныту аясында тілші, әдебиетші, тарихшы, педагогика т.б. мамандар ғылыми-зерттеу жұмысын қорғап, нәтижесінде олардың монографиялық еңбектері жарық көруде. Әлбетте, олардың зерттеу нысандары ғалым замандастарының мақалалары. Атап айтсақ, М.Дулатұлы, Т.Шонанұлы, Е.Омаров, С.Сейфуллин, М.Әуезовтей әдебиет алыптарының мақалалары бүгінгі ұрпаққа ғалымның өмірнамасын, шығармаларын жан-жақты танытуда негізгі дерек көзі. Демек, ахметтану, оның әдеби, ғылыми

шығармашылық мұрасын таныту – ол өзі өмір сүрген кезеңнен бастау алатыны басы ашық нәрсе.

ӘДЕБИЕТ:

- 1.Самойлович А. Литература турецких народов // Литературы Востока. Вып. I. – Петербург, 1919.; А.Б.Байтурсынов. Кратк. биогр. справка. Подпись: А.С. // Литературная энциклопедия. (Отв. ред.: В.Фриче). – Москва, 1930., Том 1., С. 305-306.
- 2.Казакский (Байтурсуновский) алфавит // Литературная энциклопедия. (Отв.ред.:Луначарский). Т. 5., – Москва, 1931., С. 23.
- 3.Поливанов Е. Новая казак-киргизская (Байтурсыновская) орфография // Бюллетень Среднеазиатского государственного университета. Вып. 7. – Ташкент, 1924., С. 35-43.
- 4.Яковлев Ф. Математическая формула построения алфавита // Культура и письменность Востока. Книга I. – Москва, 1928., С. 41-64.
- 5.Кононов А. Байтурсунов Ахмед Байтурсунович // Биобиблиографический словарь отечественных тюркологов (дооктябрьский период). – Москва: Наука, 1974.-342 с., С. 115.
- 6.Қожакеев Т. Қым-қуыт іздер. – Алматы: Санат, 1999.-400 б., Б. 328-330, 355-358.
- 7.«Лайықты қошемет» (Ахаңа жасалған құрмет жайында. Мақаланы дайындаған: Қамзабекұлы Д) // Социалистік Қазақстан, 12 қаңтар 1991.
- 8.Қамзабекұлы Д «Ақаңның алдында» // Қазақ әдебиеті №11, 12 наурыз, 1996; Қамзабекұлы Д. Руханият. – Алматы: Білім, 1997.-272 б., Б. 88-100, 99-107,171-200.
- 9.Ахмедов Ғ. Алаш «Алаш» болғанда. – Алматы: Жалын, 1996.-224 б., Б. 23-37, 173).
- 10.Нұрғали Р. Қазақ әдебиетінің алтын ғасыры. – Астана: Күлтегін, 2002.-528 б., Б. 12-35.
- 11.Омаров И. Ученая деятельность А.Байтурсунова // Труды Общества изучения Киргизского края. Выпуск 3, Оренбург, 1922.
- 12.Шонанұлы Т. Ахмет Байтұрсынұлы халық ағарту және әдебиет саласында. Наурыз, 1923 жыл (Дайындаған: Байғалиев Б) // Жұлдыз №2, Б. 123-128, 1992.
- 13.Байғалиев Б. Ахметтің кейбір өлеңдері мен аудармалары // Жетісу, 13 қаңтар 1989; Коммунизм таңы, 21 қаңтар 1989.